

Розділ 6

Сеньйори та васали. Джерела державних доходів у середньовічній Європі

Право на землю у варварів було беззаперечним і спадковим. Жодними платежами за користування спадковим правом люди не обкладались. Для підтримки порядку діяла система штрафів за злочини проти особи та майна. Обрані військові вожді жили за рахунок сімейних ресурсів і завдяки захопленню володінь римських аристократів. Ці володіння роздавалися «за добру службу» оточенню військових вождів—дружинникам-варварам і «співтрапезникам» із числа лояльної римської знаті¹.

Сеньйорат і кріпосне право у Франкському королівстві

Для закріплення нового статусу виникла ієрархія та субординація штрафів: за судовим кодексом франків *Салічна правда*, опублікованим королем Хлодвігом I (481–511) у 507–511 рр., за вбивство простого франка накладався *вергельд* 200 солідів, а за вбивство франка-чиновника—600 солідів². Оскільки вартість бика

1 Повністю історію співвідношення общинного та феодального землеволодіння виклав німецький юрист-класик Георг Людвіг Маурер (1790–1872). *Маурер Георг Людвіг*. Введение в историю общинного, подворного, сельского и городского устройства и общественной власти. / Г. Л. Маурер.— М.: Либроком, 2015.—368 с.

2 *Lex Salica*, XII, LIV.

у Франкському королівстві становила 2 соліди, корови—3 соліди, коня—12 солідів, меча—7 солідів, то вбивство простого франка оцінювалося обсягом майна мало не цілого села! Можливо, ці суми фіксувались у законодавстві лише для залякування підданих³.

Уже в другій половині VI ст. усобиці, що виникли всередині молодого Франкського королівства, породили нові обтяжливі податки розміром 1/10 врожаю і збір за використання рабської праці. По всій країні почалися стихійні бунти, під час яких знищували податкові списки. Придушення повстань дало королівській владі змогу обкласти населення *додатковими штрафами*. Громадянські війни і постійні територіальні зміни викликали появу непрямих повинностей. Найстрашнішою вважалася рекрутація до ополчення. Більшість міждержавних конфліктів відбувалися влітку—у найважливішу для селян пору року. Військова повинність зменшувала населення і зводила нанівець процес збирання врожаю.

Для зміцнення військової верстви (*дружинників*) з'явилися інші платежі—феодалні. Найбільш інтенсивно феодалізація почалась у VIII ст. у процесі *бенефіціальної реформи франків*, за якою воїни отримували від королів та герцогів земельні наділи як *пожалування за службу*.

Професійні воїни діставали найбільше зиску від безупинних бойових дій, оскільки збагачувалися землею, рабами, продовольством.

Селяни, що королівською чи герцогською волею опинялися в межах *пожалуваних наділів*, втрачали особисту свободу. Так розвивалося середньовічне кріпацтво серед волелюбних германців. Крім

3 З характером ранньосередньовічної державності радимо ознайомитися зі статтею: Глебов А. Г. О некоторых особенностях раннесредневековой государственности в Западной Европе. / А. Г. Глебов. // Власть, общество, индивид в средневековой Европе. / Отв. ред. Н. А. Хачатурян, сост. О. С. Воскобойников. — М.: Наука, 2008. — С. 11–19.

того, селяни втрачали права на спільне обшинне використання угідь (мисливських, водних, сільськогосподарських), внаслідок чого не мали змоги розширювати індивідуальні господарства. Потрібні для власного прожиття угіддя селяни отримували, тільки сплативши визначений бенефіціаром платіж. Зростання податків, штрафів, військова повинність, додаткові збори розоряли селян, вони масово втрачали спадкові сімейні ділянки землевласникам-феодалам, змушені вносити плату за користування колишніми власними наділами.

Феодали повсюдно звільнялися від сплати зборів, однак *також не мали повної особистої волі*. В обмін на податкові пільги землевласники несли військову та адміністративну службу. Відмова служити означала автоматичну втрату маєтку. Зверхник лицаря (феодал-сеньйор) мав повне й законне право на життя свого васала (лицаря). Пом'якшувала ситуацію лише неписана традиція несення лицарями служби не більше як 40 днів на рік. Селяни ж сплачували свої збори та здійснювали повинності регулярно і, потрапивши під владу феодалів, обтяжувались працею в господарстві сеньйора — панщиною. До цього додавалися *баналітети*⁴.

Протягом X–XI ст. описані порядки, що дістали назву *сеньйорату*, поширилися на терени Німеччини, Італії, Британії. У XII–XIII ст. ми помічаємо зміцнення франкського сеньйорату в скандинавських королівствах, у Польщі, Чехії та в Угорщині. Запозичення тим чи іншим європейським королівством феодальної системи від

4 Баналітет — монополія сеньйора на примус підданих селян користуватися належним йому інвентарем і господарським реманентом (млином, хлібними печами) із подальшою сплатою селянами продуктового чи грошового податку. За часів розквіту пізньосередньовічної Речі Посполитої (1569–1648) право баналітету на українських землях набуло екстраординарних масштабів. У багатьох маєтках примушували селян користуватися церквою за спеціальну плату. Баналітет як юридична монополія став синонімом збирання феодальним сеньйором плати за користування будь-чим, що він вважає своєю власністю. — *Ред.*

франків супроводжувалося зростанням *імунітетного права феодалів*. За *імунітетним правом* королі (герцоги, князі) делегували свої повноваження феодалам — особам, які постійно їх підтримували на війні та завдяки яким королі зберігали трони⁵. *Імунітетне право феодалів* викликало появу різноманітних локальних відмінностей у практиці сеньйорату. Система сеньйорату в країнах Західної та Східної Європи відрізнялася за характером та обсягом повинностей, але загальний принцип був єдиний, а головна база оподаткування середньовічних сеньйорів — селянство. Зростання запитів феодалів зумовлює зростання поборів із селян. Однак, оскільки у західноєвропейських умовах сільських мешканців експлуатували окремі феодали, звичаєві традиції сеньйорату стримували апетити феодалів, порушення усталених звичаїв могло викликати збройний спротив.

Коли з огляду на економічну закономірність потреби феодалів підвищились, до того ж саме в грошовій формі (XIV–XVI ст.), розпочалася *комутація повинностей* — селяни були змушені платити податки грошима. Феодали навіть запровадили практику звільнення від особистої залежності за грошовий внесок. З кріпаків селяни знову перетворювалися на вільних орендарів панської землі.

Скасування кріпосного права сприяло концентрації майна в руках «просунутої» частини селянської маси, що мала схильність до підприємництва⁶. Так на селі з'явилися перші паростки

- 5 Велика проблема середньовічної доби — династичність. Значна кількість дітей в одного короля/герцога/князя породжувала подальші проблеми з розподілом його територіальної, економічної, військової спадщини, що узвичаювало постійні жорстокі конфлікти між претендентами. Такі війни давали феодалам можливість постійно збагачуватися і робили їхні послуги (фінансування, рекрутинг лицарів, рекрутинг селян, адміністративні функції) незамінними для політичних володарів. — *Ред.*
- 6 Риер Я. Г. Локальные цивилизации средневековья и начала нового времени: генезис и особенности. / Я. Г. Риер. — Могилев: МГУ им. А. А. Кулешова, 2016. — 200 с.

капіталістичних відносин. Утім, суттєві зрушення епохального масштабу, замінивши феодальні порядки на буржуазні, відбулися поза у самоврядних містах.

Західноєвропейські міста

Міста сучасного типу в Європі почали масово поставати після X століття⁷. До того вони існували лише в Середземномор'ї з часів античності. Германські нашествия і занепад Західної Римської імперії зруйнували більшість таких міських центрів. Ті, що зуміли вижити, стрімко аграризувалися. Необхідність прогодувати себе та родину примушувала колишніх римських громадян вести сільське господарство. Подальше відродження міського життя (X–XII ст.) пов'язується з розквітом професійного ремісництва у процесі господарського та соціального розвитку варварських королівств. Особливо цьому сприяло формування лицарської верстви із запитами на озброєння та воїнське спорядження і предмети розкоші.

Ремісники переселялись у феодальні замки, побудовані на перехрестях доріг, переправ і гаваней, на місцях торгів (щоденних базарів або періодичних ярмарків) і ставали ближчими до потенційних покупців. Так виникали міста — купецько-ремісничі центри, відгороджені вежами та мурованими стінами. В Італії, де зберігалися залишки римської інфраструктури і старовинні комунікації для торгівлі в межах басейну Середземного моря, античні міста стрімко почали відроджуватися вже протягом IX століття⁸.

7 Смирнов А. И. Коммуна средневековой Франции в связи с политическим ростом третьего сословия. / А. И. Смирнов. — М.: Книжный дом «Либроком», 2015. — С. 5.

8 Це було пов'язано з повільним, але впевненим політичним зростанням впливу Папи Римського. Особливо в період правління Папи Миколи I Великого (858–867). 24 грудня 862 року він формалізував вищий юридичний статус Папи Римського на теренах колишньої Західної Римської імперії шляхом визнання міфічного документа *Pseudo-Isidore*. — *Ред.*

У містах за особливостями господарської діяльності (містяни працювали «на продаж», «на ринок») виникали далекі від феодалізму порядки. Містяни були купцями або майстрами-ремісниками — вільними людьми з правом свободи пересування.

З моменту визнання їхнього статусу королем містяни звільнялися від сплати будь-яких податків, крім плати за право жити і володіти майном у конкретному населеному пункті. Цим містяни відрізнялися від кріпаків-селян.

Однак сеньйори не звільняли їх від оподаткування повністю. Для сеньйорів містяни були *третім станом* (перший — дворяни-феодалі, другий — священники). Містяни продовжували платити збори, коли не перебували фізично в межах міста. Так, купці й ремісники сплачували податок на земельну ділянку де продавалися їх товари поза містом, платили мито за право торгувати і працювати поза містом. Значне зростання прибутків у містах зумовлювало еквівалентне наростання зборів з містян за межами міст.

Хрестоматійною вважають історію міста Лан на Півночі Франції. Спершу воно належало єпископу, та на початку XI ст. населення, втомлене постійними нерегульованими зборами, вирішило відкупитися у єпископа-власника Годрі. Потребуючи грошей, він погодився надати місту *комунальну хартію*⁹ з чітким розміром повинностей і платежів. Взявши гроші, швидко їх витратив і домігся від короля Людовіка VI Товстого (1108–1137) скасування власної *комунальної хартії*. Король скасував дію хартії 1112 року. Тоді містяни підняли повстання і вбили єпископа. Королю та навколишнім сеньйорам довелося застосувати професійні дружини, щоб придушити бунт. Новий єпископ отримав від ланців черговий викуп, але за кілька років звернувся до короля з вимогою підтвердити скасування *комунальної хартії*. Цього

9 Привілей на міське самоуправління.

разу Людовік Товстий став на бік ланців, оскільки мешканці міста зіграли на випередження — заплатили йому хабара. 1128 року Людовік Товстий підтвердив їхню правоту. Спір тривав понад двісті років. Усе закінчилось у XIV ст., коли король зумів привласнити Лан, наклавши на нього всі можливі форми податків, митних платежів і повинностей.

Міста також виявляли чудеса юридичного шахрайства. Наприклад, багатії Гамбурга, в протистоянні з торговельним конкурентом Бременом, у XIII–XVI ст. посілалися на привілей германського імператора Фрідріха Барбароси (1152–1190) від 1189 року, що надавав місту низку привілеїв, зокрема самоуправління. Однак, як достеменно з'ясували історики 1907 року, цей привілей був фальшивкою, сфабрикованою чиновниками гамбурзької міської ратуші в середині XIII ст. Звільнення міст від поборів із боку сеньйора ще не означало звільнення самих містян. В середині міст також виникали фінансові збори й побори, пов'язані з потребами міського життя. У міську скарбницю ремісники сплачували податки за майстерні та житло (за розміром площі, кількістю поверхів, за кількістю вікон), за крамниці, де продавалася їхня продукція. У рамках європейського міського самоуправління виникали *локальні норми оподаткування*. Найдетальніше вони розроблялись у німецьких містах (*магдебурзьке, любекське, ноймарктське міські права*). Аналогічно обкладались податками купці. Однак головною рисою міських фінансових систем Західної, а згодом також Центрально-Східної Європи був принцип розмежування міських торговельних податків / мит та феодалських зборів / поборів.

Феодали, зокрема з королівським статусом, визначаючи суми зборів, виходили з особистих потреб. Містяни у визначенні суми внутрішніх міських зборів виходили з відповідності податків господарській спроможності людей.

Ця різниця в економічній політиці визначила подальші фінансово-економічні успіхи міст. Сільська общинна Європа змінила обличчя. Її культура стала міською і торговельною. Міста випереджали всі інші форми самоорганізації, вони вносили великі пожертви на здійснення королівської політики. За рахунок цих пожертв зав'язість королівської влади всіх країн Європи в корупційних схемах, міста здобували статус, славу, багатство¹⁰. Фінансовий, економічний розвиток містян перетворив їх на буржуазію, яка за кілька століть відсторонила феодальних аристократів від влади¹¹. Завдяки містам феодальне суспільство стало на шлях капіталізму, найдинамічніше це відбувалося на теренах Західної Європи

Посилення чиновництва і запровадження прямих податків

Від сеньйорій до королівських доменів. Державні податки – це особлива розмова.

Вище вже згадувалися податки, введені в VI ст. франкськими королями. Тоді державність була ще на початковому етапі розвитку, германські селяни сприймали податки негативно насамперед тому, що ці збори були абсолютно новими для них. Крім того, в умовах тодішніх надзвичайно низьких урожаїв, низькорослої та малопродуктивної худоби селяни практично не мали продовольчих надлишків. Від голодної смерті європейців рятувала лише слабкість королівської влади, завдяки якій регулярні податкові збори збиралися нерегулярно. Після створення системи сеньйорату в IX ст. та поширення

10 Міста купували самоуправління, а королі його продавали, оскільки дуже потребували грошей задля ліквідації політичних конкурентів. Таким чином, феномен, який зі скільних лав відомий широкому загалу як «згубні феодальні міжусобиці», виступав насправді залізним стимулом соціально-економічного розвитку та ефективним фактором класового розмежування людей. — *Ред.*

1 Федюк В. П. Нумизматика. Античность и средневековье. / В. П. Федюк. — Ярославль: ЯрГУ, 2015. — 64 с.

імунітетного права фінансове забезпечення феодалної верстви покладалося на власників маєтків—сеньйорів. Навіть королі, як вищі регіональні сеньйори¹², могли покладатися передусім на свої володіння та кріпосних селян. В середині маєтків (*сеньйорій*) склалася раціональна система: посадові особи (управляючі-економи, старости, ключники, скарбники тощо) не отримували жодних виплат від свого сеньйора, а жили за рахунок тих земельних ділянок, які вони «держали». Тобто сеньйор, отримуючи платежі як власник землі та маючи вірну службу васалів, нічого не витрачав взамін. Точно така структура існувала ще в ранніх германських варварських королівствах: королі не утримували чиновників за рахунок спеціальної заробітної плати, а передавали вождям певні території «на прогодвання»! І де-юре, і де-факто в середньовічних європейських королівствах роль чиновників виконували васали-феодала, котрі служили королю в обмін на право володіти своїми сеньйоріями.

Логічно і справедливо, що політична зрада або будь-яка форма відмови васала служити своєму сюзерену надавала тому право конфіскувати майно. У результаті державні витрати в той період були мінімальні. Цей порядок забезпечував сталий культурно-економічний розвиток правлячого класу і селянства та містян. Обмежені побори дозволяли виробникам користуватися певними плодами своєї праці. Ось чому, незважаючи на політичну роздробленість, з IX ст. у Західній Європі спостерігається повільний, але постійний господарський підйом. У процесі зміцнення економіки і зростання

12 Всупереч поширеній думці, королі не були вищими сеньйорами в середньовічній Європі. До 812 р. верховна юридична влада над усіма варварськими європейськими королями належала імператорам Східної Римської (Візантійської) імперії. У 812–843 рр. існувала Західна імперія Каролінгів (Франкська), що з дозволу візантійських імператорів оголосила себе сюзереном колишніх західних римських провінцій. З 862 р., після легалізації *Pseudo-Isidore*, верховну владу над Заходом де-юре здійснювали Папи Римські. Їхніми головними конкурентами на цьому полі з 962 р. були германські імператори — правителі т. зв. Священної Римської імперії германської нації. — Ред.

ресурсної бази королі отримали можливість розширити свою владу. Почалося збільшення раніше невеликих *королівських доменів*¹³.

У XI–XIII ст. володіння французької королівської династії Капетингів з одного графства Іль-де-Франс розрослися майже до розмірів сучасної Франції.

В Англії 1066 року нормандський герцог Вільгельм Завойовник (1035–1087) захопив трон і об'єднав країну. Такі об'єднання сприяли забезпеченню населення і подальшому господарському зростанню. Однак зі збільшенням територій збільшувався й адміністративний апарат¹⁴. У Франції XII ст. внаслідок зростання королівського домену почалося формування державного чиновництва з числа особистих слуг короля (*міністеріалів*), що керували різними службами. Як наслідок — з'явилися *конетаблі* — *воєначальники*, *канцлери* — *завідувачі канцелярськими, скарбники* — *відповідальні за наповнення королівської скарбниці та використання її коштів*. Ці чиновники ввійшли до *королівської ради*, створеної замість аморфної та непокірної *ради сеньйорів*.

Утім, безоплатну раду сеньйорів становили заможні феодалі, а королівську раду потрібно було утримувати. Тому формування чиновницького класу нарощувало державні видатки: чиновникам потрібно було платити заробітну плату. Відтак, зростали податки¹⁵.

13 Термін *домен* (від латинського слова *dominium* — «власність») вживався в середньовічній Європі для означення будь-якої власності. Переважно його застосовували як синонім *сеньйоріям, маєткам, земельним наділам*. Королівський домен — земельні володіння короля, з яких він мав право збирати податки для державної скарбниці. — *Ред.*

14 Хачатурян Н. А. Феномен сословного представительства в контексте проблемы Etat Moderne. / Н. А. Хачатурян. // *Власть, общество, индивид в средневековой Европе.* / *Отв. ред. Н. А. Хачатурян, сост. О. С. Воскобойников.* — М.: Наука, 2008. — С. 34–43.

15 Ярошенко Ф. О. Франція X–XVIII ст. — зразок західноєвропейського феодалізму. / Ф. О. Ярошенко, В. В. Павленко, В. Л. Павленко. // *Історія податків та оподаткування в Україні.* — К.: Персонал, 2012. — С. 30–41.

Перший в історії перепис населення Англійського королівства здійснив король Вільгельм Завойовник 1088 р., його нові піддани назвали цей перепис «Книга страшного суду», бідкаючись, що це призведе до зростання податків. Платоспроможність населення зростала повільніше, ніж потреби королівського чиновництва, у процесі розвитку торгівлі з'явилася нова можливість державного прибутку — *псування монет*. Посилення королівської влади надало їй монополію в монетній справі. При цьому Європа страждала від нестачі дорогоцінних металів — срібла та особливо золота. Внаслідок цього європейські грошові поступово зменшувалися за об'ємом і вмістом дорогоцінних елементів. Королі карбували монети з мінімальним вмістом срібла та золота, примушуючи васалів, купців та ремісників користуватися ними. Якщо за часів короля-імператора Карла Великого (768–814) основна платіжна грошова одиниця Західної Європи *лівр* складалась із 408 г золота, то в середині XIV ст., за короля Іоана Доброго (1350–1364), після чергової поразки французів від англійців у Столітній війні (1337–1453) вона мала лише 80 г. До того ж у всіх монетах збільшувався вміст доступної та дешевої міді. Про короля Філіппа IV Красивого (1285–1314) французькі містяни казали: «Він знецінив монету та з'їв своїх підданих».

Земельна талья

Успіхи централізації допомогли французьким королям запровадити перший у загальний прямий податок — *земельну талю* (*taille*). Нею обкладали міських купців, ремісників і селян. У XII ст. талья збиралась лише із селян королівського домену, належних королю міст і єврейських громад, але після XIII ст. податок поширився на все королівство. Виняток становили лише *університети: професорів та студентів прирівняли до духовенства й дворянства*. Близько ста років пішло на встановлення ефективної системи збирання земельного податку, його виплата часто затримувалася внаслідок неврожаїв, епідемій, усабиць. Постійною талья стала 1453 року, коли в умовах

війни з Англією Карлу VII (1422–1461) вдалося консолідувати різноетнічне суспільство Франції та закріпити королівську суверенну владу. Цікаво, що земельна талья вперше зародилася в Англійському королівстві. У XII–XIV ст. половина французьких земель, поза контролем офіційного Парижа, перебувала у васальній залежності від англійських королів. 1066 року Англію завоювали вікінги-нормани з північнофранцузького узбережжя, а вже з 1073 року вони запровадили перший загальний податок — талью. З розвитком представницької влади в XIV ст. англійські королі скасували цей податок, а податковий контроль став прерогативою британського парламенту.

Спроби королівської влади діяти самостійно наражалися на сильний опір, а намагання зібрати додатковий податок на потреби війни з французами (1381) викликало найбільше в англійській історії повстання Уота Тайлера. Бунтівники захопили Лондон і висунули ультиматум королю.

Хоча повстання придушили, але натиск на селянську верству ослаб, і протягом кількох десятиліть англійські селяни були звільнені від кріпацтва. Парламентський контроль над оподаткуванням сприяв економічній стабілізації, що, незважаючи на поразку у війні з Францією (1453) і втрату континентальних володінь, вивела англійську економіку на перше місце в Європі за темпами розвитку. Скасування кріпацтва, міське самоврядування та парламентське обмеження влади монарха з подальшою олігархізацією політичної системи спричинилися до зародження англійського капіталізму¹⁶.

Між лицарством і чиновництвом: проблеми фінансування верстви
 Нестача грошей — постійна проблема середньовічної влади. Потреби феодальної верстви визначались особистими, сімейними,

16 Штокмар В. В. История Англии в Средние века. / В. В. Штокмар. — СПб: Алетейя, 2005. — 204 с.

династичними інтересами та амбіціями, що рідко збігалися з економічними можливостями. У житті феодалів (королів, сеньйорів, васалів) не було місця уявленню про «заробляння» коштів. Васал міг розраховувати на отримання чогось у формі милості, пожалування. Це не вважалося приниженням. Навпаки, подарунки сеньйорів свідчили про їхнє особливе ставлення. Ще римський хроніст Тацит із подивом зазначав, що в давніх германців вважалося престижним служити під началом вождя. Римський світогляд розглядав це як ознаку несвободи.

Обдаровування для заможних сеньйорів було такою ж необхідністю, як і для племінних вождів. Ішлося про статус і престиж людини¹⁷. «Скупий лицар» — об'єкт для сміху та навіть для зневаги. Для вияву щедрості потрібно десь брати матеріальні блага. Єдиний історичний спосіб їх узяти — насильство, що вважалося благородним і достойним лицарського образу, зокрема й королівського. Достатньо згадати слова Вільяма Шекспіра, вкладені в уста герцога Сеффолка: «Меч мій закон». Історія приписує англійському королю Іоану Безземельному (1199–1216) проведення фальшивих зборів лицарів з метою їх пограбувати. Ця поведінка вплинула на створення Великої хартії вольностей (1215), що обмежувала права англійських королів.

Особливість західноєвропейської середньовічної історії полягає в тому, що виховані на усвідомленні індивідуальних прав лицарі завжди мали певні гарантії, закладені в етичних звичаях феодалної верстви. Права створенів морально обмежувалися. Наприклад, у бою навіть король не мав права наказувати, а тільки просити!

Лицарі спокійно грабували простий люд на дорогах. Діставалось селянам, а ще більше — купцям. Феодална верства ставилася до них як до підлих і достойних зневаги істот. Беззахисними були також іноземці¹⁸, а особливо іновірці. Жадібний до грошей французький

17 Коэн Гюстав. История рыцарства во Франции. / Гюстав Коэн. — М.: Центрполиграф, 2010. — 160 с.

18 Такого не було в Східній Європі та на Близькому Сході. Порівняно

король Філіпп IV Красивий не раз оголошував *декрети про тотальні конфіскації майна з подальшим вигнанням за межі держави італійських та єврейських купців*. Те саме виробляв німецький імператор і (за умісництвом) чеський король Карл IV (1346–1378). При цьому, плачучи чергову депортацію, Карл набирив у майбутніх жертв кредити. Грабунок сусіда не вважався морально осудним.

На теренах Польського королівства та Великого князівства Литовського, куди після занепаду Київської Русі ввійшли українські землі, практика взаємного пограбування дістала назву «наїзд»¹⁹.

У другій половині XII ст. в Англії було вигадано цілком раціональний спосіб поповнювати королівську скарбницю — відкуп лицарів від військової служби. Він становив суму, якою можна було профінансувати одного професійного найманця. Його назва — *щитовий податок*. Введення англійськими королями щитового податку дозволило значній частині британського лицарства осісти у маєтках і скласти прообраз сільської буржуазії — фермерів. Однак спроба запровадження щитового податку королем Людовіком IX Святим (1226–1270) у Франції не вдалась. Якщо серед англійських лицарів були нащадки селян, які отримали своє лицарство внаслідок завоювання країни вікінгами-норманами Вільгельма Завойовника (1066)²⁰, то у Франції лицарі походили тільки від франкських

із середньовічною Францією або Англією, ставлення до простих людей, купців та іноземців у Візантійській імперії, у Київській Русі чи в ісламському халіфаті було доброзичливим. — Ред.

19 Серед нещодавніх публікацій звертаємо увагу на доповідь: *Знак Марта*. Між Вінницею і Любліним. Затяжний процес про наглу смерть Володимира Микулинського (перша чверть XVII ст.). / М. Знак. // Феномен Європи: від минулого до сучасного. Збірник матеріалів наукової конференції. — Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2017. — С. 99–101.

20 Вільгельм Завойовник тоді потребував соціальної та економічної опори. Неважко зрозуміти, чому він роздавав лицарство (а отже, і дворянство) всім своїм прихильникам.

королівських дружинників VI–VIII ст. Відповідно французькі лицарі вважали себе ексклюзивною кастою і стиль життя «сільського господаря» вважався негідним їхнього статусу.

Наприкінці правління Людовік IX Святий таки зумів оподаткувати усіх дворян збором у розмірі однієї сотої частки майна. Лицарі обурювались, оскільки збір Людовіка порушував давню традицію, відтепер лицарі мусили не просто воювати за короля, а ще й віддавати йому щороку частку власного майна. Королю вдалося зарадити політичній кризі завдяки підтримці містян та дрібного лицарства. Селяни також підтримали короля, тому що не могли більше терпіти міжособні конфлікти. Така суспільна консолідація дозволила Людовіку IX Святому примусити коритися навіть єдинокровних братів-принців. Відома його погроза рідному братові — герцогу Анжуйському: *«У Франції є лише один король, тому не думайте, що я буду милостивий до вас усупереч справедливому правосудддю»*.

Пізніше Філіпп IV Красивий практикував брати в містян кредити без повернення. Зрештою це перетворилося на регулярні фінансові збори з міст в останніх десятиліттях XIII ст.: з кожної торговельної угоди міські жителі сплачували королю 1/240 частину. Це було небагато на локальному рівні, але в масштабах Франції кінцева сума виходила значна. Філіпп IV Красивий розвивав податкові нововведення Людовіка IX Святого, аби утримувати величезну армію чиновників. Відбувалося розмежування дворянської верстви (лицарів) та адміністративного апарату (чиновництва). Дворяни та феодали більше не вважалися політичною елітою. На їхнє місце заступив прообраз сучасних бюрократів. Найближчий помічник короля Філіппа Красивого містянин Ангерран де Маріньї (1260–1315) отримував за вірну службу 90 ліврів на рік. Радники з числа аристократів мали з королівської скарбниці щорічно 250–350 ліврів. Королівські судді отримували до 700 ліврів. Для порівняння: лицар на службі отримував половину одного лівра на день *(зверніть увагу, максимальна добровільна феодална*

служба лицаря-дворянина не могла перевищувати, за звичаєвим правом, 40 календарних днів). Професійний і ремісник міг заробити на рік близько 27 ліврів²¹.

Хоча зовнішня політика Філіппа IV Красивого була надзвичайно успішною, його сумнівні публічно-фінансові махінації також мають бути відомі. Король Філіпп розправився зі своїми кредиторами-тамплієрами (на судовому процесі 1307–1314 років), не раз влаштував абсолютну конфіскацію майна євреїв та італійців, псував монету, зменшивши вміст срібла втричі протягом перших десяти років правління. Номінальну ж вартість монети знижувати заборонялося. Грошей на руках ставало більше, їхня номінальна вартість була високою, але реальна вартість разом із можливістю їхнього використання за кордоном залишалася нікчемною. Філіпп Красивий став першим французьким королем, що оподаткував церковні установи.

Оподаткування та експортні мита в Англійському королівстві

В Англії після згаданого *щитового податку*, поширеного на церковні землі королем Генріхом II Плантагенетом (1154–1189), фінансова ситуація загострилася. Витрати на авантюри мандрівного лицаря короля Річарда Левове Серце (1189–1199) спустошили скарбницю: фінансування невдалих хрестових походів, викуп короля Річарда з німецького полону. Її намагався поповнити пограбуванням підданих король Іоан Безземельний.

Врешті, лицарі-феодалі повстали проти сеньйора-короля, ухваливши 1215 р. Велику хартію вольностей, що на законодавчому рівні затвердила право народу на повстання проти короля, який порушив звичаєве право та навіть верховенство суду над королем.

21 27 ліврів — трохи більше як 2 кг золота.

З цього моменту англійське право розвивалося окремо від юриспруденції континентальної Європи. Воно більше спиралося на феодальні традиції, звичаєве право лицарів, селянства і міст, судове верховенство. Поступово цей порядок дістав назву загального звичаєвого права Англії— *common law*.

Ухвалення Великої хартії вольностей (1215) відбулося завдяки тотальній консолідації англійців проти податкового свавілля короля Іоана. Заможні феодалі силою змусили його підписати цей документ. Папа Римський офіційно звільнив Іоана від вимушеного підпису. Це юридичне звільнення від зобов'язання аргументувалося правом сеньйора, здійснюваним папами стосовно королів. Іоан, підтриманий папою, зобов'язався платити йому щорічний податок в 1 тисячу фунтів. Ця сума була надзвичайно великою: середній лицар-землевласник отримував в Англійському королівстві сукупний щорічний прибуток близько 20 фунтів. Протистояння між королем і феодалами закінчилося раптовою та загадковою смертю Іоана Безземельного 1216 року. На зміну королю Іоану прийшов його син Річард III (1216–1272). Він успішно лавірував між різними олігархічними інтересами, стабілізувавши торговельний розвиток міст і забезпечивши загальний господарський підйом. Ускладнення почалися наприкінці Річардового правління. Купуючи лояльність феодалів, король роздавав їм земельні наділи, катастрофічно зменшивши площу вільної землі. Практично вся територія Англії стала приватною, що урізало подальші можливості задоброти жадібну знать. Крім того, король надзвичайно багато благ дарував родичам своєї французької дружини— королеви Елеонори Прованської (1236–1272).

Після чергового оподаткування задля сплати васального збору Папі Римському феодалі підняли проти Річарда III повстання. Як і у випадку з Іоаном Безземельним, король потрапив у полон. Бунтівники прикривалися Великою хартією вольностей, вимагаючи повного скасування податків і обмеження королівської влади. Врешті, Річард III пішов на поступки. 1265 року з'явився постійний

Парламент Англійського королівства, що донині функціонує як основний орган політичної влади Великої Британії. З XIV ст. усі королі в Англії зобов'язувались узгоджувати будь-який податковий збір із парламентом. Намагаючись відновити позитивний господарський баланс, представники різних верств у парламенті (містяни: купці та ремісники, дрібні лицарі) погоджували більшість королівських податкових законопроектів. У результаті з XII ст., коли в Англії збирали тільки два загальних податки, на середину XIV ст. їх уже стало дев'ять. У роки війни збирання щорічних дев'яти податків оголошували по кілька разів на рік.

Олігархічний парламент нібито боровся проти розорення малоземельного населення (насамперед селян), але водночас спокійно призначав потрібне щорічне оподаткування. Сплачували податки всі: аристократи, феодалы-лицарі середнього достатку, дрібні лицарі, містяни (купці й ремісники), селяни, безземельні селяни, духовенство. Хоча англійське населення врешті-решт повстало проти такого порушення звичаєвого права (1381), але ситуація в подальшому суттєво не змінилася²².

Ще одним постійним джерелом прибутку королівської скарбниці були *зовнішньоторговельні мита*. Перші мита юридично запровадив, за згоди парламенту, король Едуард I Довгоногий (1272–1307). Спільним із парламентарями рішенням Едуард I встановив постійне експортне мито.

22 Дуже цікавий випадок, який зумовив специфіку історичного розвитку як англійського народу, так і англійської культури. Парламент, посилаючись на звичаї і традиції (на звичаєве право!), обмежив владу короля, а потім обмежив дію звичаю і традиції своїми розпорядженнями! До того ж парламент фактично виступав творцем нового звичаєвого права, що тепер відоме як *common law*. Без волі середньовічного англійського парламенту в англійських країнах ніколи не набули б такої юридичної сили судові рішення (прецеденти). — Ред.